

θεῖς παράμερα στὸν μεγάλο δρόμο καὶ νὰ προσφιλᾶξες τὸ νεογέννητο δεντράκι ἀπὸ τὰ πλήγηματα τῶν ἀνθρώπων ἀπόψεων! Καλλιέργησε, πότισε τὸ νεαρό τὸ πρῖν μαρμαίει: κάποια μέρα οἱ καρποί του θὰ σοῦ προσφέρουν μεγάλη χαρά. Ἰδίως ἀπὸ νορῖς ἔβαν προστατευτικὸ περίβολο γύρω ἀπ' τὴν ψυχὴ τοῦ παι- ἰ σου. Κάποιος ἄλλος μπορεῖ νὰ σοῦ τὸν ὀριοθετήσει, ἀλλὰ ἐσύ, μόνη σου, πει νὰ βάλεις τοὺς πασσαλούς.³

Διαμρφώνουμε τὰ φυτὰ μὲ τὴν καλλιέργεια καὶ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴν γη. Ἄν ὁ ἄνθρωπος γενιόταν μεγάλος καὶ δυνατός, τὸ ἀνάστημα καὶ ἡ δύ- ἡ του θὰ τοῦ ἦταν ἄχρηστα ἕως ὅτου μάθει νὰ τὰ χρησιμοποιεῖ. Θὰ ἦταν ἔ- ἷμα γι' αὐτὸν, ἐμποδίζοντας τοὺς ἄλλους νὰ σκεφθοῦν νὰ τὸν προστατεύ- ῃ καὶ, ἀφημένος στὸν ἐαυτὸ του, θὰ πέθαινε μέσα στὴ ἀθλιότητα πρῖν γνω- ἰ τις ἀνάγκες του. Πολλοὶ παραπονούνται γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία καὶ δὲν πουν ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φυλὴ θὰ καταστρεφόταν, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀρχίζε- τὸ νὰ εἶναι πρῶτα παιδί.

Ἄ καὶ εἰσάγιστα μὲ τὰ ἄτομα, γιατί ἔχουν ὡς στόχο τὴν ἡσυχία τοῦ τόπου κι ὄχι τὴν ἡ, δὲν δίνουν ἀρετὴ ἔξωσις στὶς μητέρες. Ὡστόσο, ἡ θέση τους εἶναι πῶς σταθερὴ ἀπὸ ἕστη τὸν πατέρα. Τὰ καθήκοντά τους εἶναι πῶς κοπιᾶστω. Οἱ φροντίδες τους παίζουν ἄλυτρο ρόλο στὴ σωστὴ λειτουργία μιᾶς οἰκογένειας. Γενικά, δείχνουν περισσότερη σφαι- ρία τὰ παιδιά. Ἰσχύουν περισσότερες ὅπου ἔναι γιὸ πού δὲν σέβεται τὸν πατέρα του εἶ, κατὰ κάποιον τρόπο, νὰ τὸν δικαιολογήσουμε. Ἄν ὅμως, σέ ὁποιοδήποτε περίπτωσι, παιδί εἶναι τόσο διαστραμμένο ὥστε νὰ μὴ σέβεται τὴν μητέρα του, ἐκείνη πού τὸ εἶχε στά- γρη τῆς, τὸ εἶρεψε μὲ τὸ γάλα τῆς, ἐκείνη πού γιὰ πολλὰ χρόνια ἀμέλησε τὸν ἐαυτὸ τῆς ἢ ἀφρασιώθει σ' αὐτό, θὰ ἔπρεπε νὰ πνέομε αὐτὸ τὸ ἐλασινὸ πλάσμα σὰν ἕνα τέρας ἀνάξιο εἶ. Λένε ὅτι οἱ μητέρες γαλοῦν τὰ παιδιά τους. Σ' αὐτὸ σίγουρα ἔχουν ἄδικο, λιγότερο ἰ ἴσως, ἀπὸ ἐσᾶς πού τὰ διαφθείρετε. Ἡ μητέρα θέλει νὰ εἶναι εὐτυχημένο τὸ παιδί τῆς, ἢ εἶναι εὐτυχημένο ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμῇ. Ἔχει δίκιο σ' αὐτό: Ἄν σφαλῆ ὡς πρὸς τὰ γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει, πρέπει νὰ τὴ διαφωτίσουμε. Ἡ φιλοδοξία, ἡ φιλαργυρία, ἡ τυραννία, ὑπερπόνησι τῶν πατέρων, ἡ ἀμελεία τους, ἡ σκληρὴ τους ἀναίτησι εἶναι χιλίες φορές λέμβρες γιὰ τὰ παιδιά, ἀπὸ τὴν τυφλὴ τρυφερότητα τῶν μητέρων. Ἄλλωστε, πρέπει νὰ ἴστω τὴν ἔννοια πού δίνω στὸ ὄνομα μητέρα, καὶ αὐτὸ θὰ τὸ κάνω ἀμέσως πῶς κάτω. ἰ Μοῦ εἶπαν ὅτι ὁ x. Φορέμυ νόμισε ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλησα νὰ ἀναφερθῶ στὴ μητέ- ρυ, καὶ ὅτι τὸ ἀνέφερε σέ κάποιο ἔργο του. Ἡ ἐμένα κοροϊδεύουν μὲ ἀπειλαχιο τρόπο ἡ ἰ Φορέμυ.

ἰ Ὅ νέος ἄνθρωπος, ὅμοιος μὲ τοὺς ἐνήλικες στὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνισι, καὶ στερεῇ ἰ ἀπὸ λόγο, καθὼς κι ἀπὸ τίς ιδέες πού αὐτὸς ἐκφράζει, θὰ ἦταν ἀνίκανος νὰ τοὺς δώσει κατὰδόν τὴν ἀνάγκη πού ἔχει νὰ τὸν βοηθήσουν, καὶ τίποτα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐνδῆ- ἰ τὴν ἀνάγκη αὐτῆ.

Γενιόμαστε ἀδύναμοι, ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ δύναμη· γενιόμαστε στερημένοι ἀπὸ ὅλα, ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ συμπράστασι· γενιόμαστε μωροί, ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ κρίσι. Ὅ,τι δὲν ἔχουμε ἀπὸ τὴν γέννησή μας καὶ τὸ ἔχουμε ἀνάγκη ὡς ἐνήλικες, ἀποκτάται μέσω τῆς ἀγωγῆς.

Ἡ ἀγωγή στὴν ὅποια ἀναφερόμαστε προέρχεται ἀπὸ τὴ φύσι, ἀπὸ τοὺς ἀν- θρώπους ἢ ἀπὸ τὰ πράγματα. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξι τῶν ἰκανοτήτων καὶ τῶν ὀργάνων μας εἶναι ἡ ἀγωγὴ μέσω τῆς φύσεως· καὶ ἡ χρῆσι αὐτῆς τῆς ἀνά- πτυξις, ὅπως μᾶς τὴν διδάσκουν, εἶναι ἡ ἀγωγή μέσω τῶν ἀνθρώπων· καὶ ἡ ἀπόκτησι τῆς προσωπικῆς μας ἐμπειρίας, σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα πού μᾶς ἐπηρεάζουν, εἶναι ἡ ἀγωγή μέσω τῶν πραγμάτων.¹

Διαμρφώνουμε λοιπὸν ἀπὸ τρία εἶδη διδασκάλων. Ὁ μαθητῆς, στὸν ὅποιον οἱ διαφορετικὲς τοὺς διδασκαλίες συγχρῶνεται, ἔχει κακῶς διαπαιδαγωγηθεῖ καὶ ποτὲ δὲν θὰ εἶναι σέ ὁμοφωνία μὲ τὸν ἐαυτὸ του. Ἐκείνος στὸν ὅποιο τὰ πῶς πᾶν συμπίπτουν καὶ τείνουν πρὸς τοὺς ἴδιους σκοπούς, ὀδεύει μόνος του στὸν σκοπὸ του καὶ ζεῖ μὲ συνέπεια. Αὐτὸς μόνον εἶναι ὀρθὰ διαπαιδαγωγημένος.

Ἄρα, ἀπὸ τοὺς τρεῖς διαφορετικὸς τρόπους ἀγωγῆς, ἡ ἀγωγή τῆς φύσεως δὲν ἐξαρτᾶται καθόλου ἀπὸ ἐμᾶς καὶ ἡ ἀγωγή μέσω τῶν πραγμάτων ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὰ μονάχα σέ ὀρισμένες περιπτώσεις. Ἡ ἀγωγή τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ μόνη τῆς ὁποίας εἴμαστε πραγματικὰ κύριοι. Καὶ πάλι, μόνο κατ' ὑπόθεσιν, διότι ποιὸς μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ὅτι θὰ κατευθύνει πλήρως τοὺς λόγους καὶ τίς πράξεις ὄλων ὅσων περιβάλλουν ἕνα παιδί;

Ἀφ' ἧς στιγμῆς λοιπὸν ἡ ἀγωγή εἶναι τέλγη, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχει, ἐφόσον ἡ ἀπαραίτητη συμβολὴ στὴν ἐπιτυχία τῆς δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ κανέναν. Τὸ μόνο πού μπορούμε νὰ κάνουμε μὲ πολὺ κόπο εἶναι νὰ πλησιάσουμε περίπου τὸν στόχο, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται καὶ τύχη γιὰ νὰ τὸν φθάσουμε.

Ποῖος εἶναι ὁ στόχος αὐτός; Ὁ ἴδιος τῆς φύσεως βέβαια: αὐτὸ ἦδη ἀποδεί- χθηκε. Ἐφόσον ἡ συμπράξι τῶν πρῶτων τρόπων ἀγωγῆς εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὀλοκληρώσῃ τους, πρὸς ἐκείνην [τὴ φύσι] πού δὲν μπορούμε νὰ ἐπηρεάσου- με καθόλου πρέπει νὰ κατευθύνουμε καὶ τοὺς δύο ἄλλους. Ἰσως, ὅμως, ἡ λέξι φύσι νὰ ἔχει κάποιο ὑπερβολικὰ ὀριστο νόημα, πού χρειάζεται νὰ προσπαθή- σουμε ἐδῶ νὰ προσδιορίσουμε.

Λέγεται ὅτι ἡ φύσι δὲν εἶναι παρὰ ἡ συνήθεια.⁴ Τί σημαίνει ἄραγε αὐτό; Δέν

4. Ὅ x. Φορέμυ μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι δὲν λένε ἀκριβῶς αὐτό. Ὅμως, ἐγὼ νομίζω ὅτι, ἀν- ἀντίφρῃτα, αὐτὸ ἐκφράζεται στὸν ἀκόλουθο στίχο, στὸν ὅποιο ἄλλωστε εἶχα σκοπὸ νὰ

υπέρχουν, τάχα, συνήθειες πού αποκτούν με μόνο με τή βία και πού ουδέποτε διαμάζουν τή φύση; Όπως, λόγου χάριν, ή συνήθεια τών φυτών, όταν εμποδίζουμε τήν κάθετη κατεύθυνσή τους. Ήν αφήσουμε ελεύθερο τό φυτό, διατρεΐ τήν κλίση πού τό εξαναγκάσαμε νά πάρει. Άλλά ή ροή τού γυμού τού φυτού καθόλου δέν άλλαξε τήν αρχική τής κατεύθυνση και, αν τό φυτό συνεχίζει νά βλαστάνει, ή προέκτασή του γίνεται πάλι κάθετη. Τό ίδιο συμβαίνει και με τίς κλίσεις τών ανθρώπων. Όσο μένουμε στήν ίδια κατάσταση, μπορούμε νά διατηρούμε όσες προκύπτουν από τή συνήθεια και είναι οι λιγότερο φυσικές. Μόλις, όμως, ή κατάσταση αλλάξει, ή συνήθεια παύει και ή φυσική τάση επανέρχεται. Τη άγωγή δέν είναι ασφαλώς παρά μία συνήθεια. Κι όμως, δέν υπέρχουν άνθρωποι οι οποίοι λησμονούν και χάνουν τήν άγωγή τους και άλλοι πού τή διατηρούν; Από πού προέρχεται τούτη ή διαφορά; Άν πρέπει νά περιορίσουμε τό όνομα τής φύσης στις συνήθειες τίς σύμφωνες με τή φύση, μπορούμε ν' απαλλαγούμε από αυτές τίς συναρτησίες.

Γεννιόμαστε ευαίσθητοι και, ήδη από τή γέννησή μας, επηρεαζόμαστε με διαφόρους τρόπους από τά αντικείμενα πού μας περιβάλλουν. Μόλις, δηλαδή, αποκτήσουμε συνείδηση τών αισθήσεών μας, είμαστε διατεθειμένοι νά αναζητήσουμε ή νά αποφύγουμε τά αντικείμενα πού τίς παράγουν, αφ' ενός, ανάλογα με τό πόσο μας είναι ευχάριστες ή δυσάρεστες, αφ' ετέρου, ανάλογα με τήν αντίληψη πού έχουμε για τήν εύτυχία ή τήν τελειότητα κατά τή δική μας λογική. Οι προδιαθέσεις αυτές απλώνονται και παγιώνονται όσο περισσότερο γεννιόμαστε ευαίσθητοι και νοήμονες· όμως, πιεζόμενες από τίς συνήθειές μας, αλλοιώνονται περισσότερο ή λιγότερο από τίς απόψεις μας. Πριν από τήν αλλαγή αυτή, αυτό είναι πού εγώ ονομάζω έντός μας φύση.

Συνεπώς, θα έπρεπε νά τά αποδώσουμε όλα στις αρχικές αυτές προδιαθέσεις· και θα ήταν αυτό δυνατό αν οι τρεις μας άγωγές ήσαν άπλως διαφορετικές· αλλά τί νά κάνουμε, όταν είναι αντίθετες; Όταν, αντί νά ανατρέφουμε έναν άνθρωπο για τόν έαυτό του, τόν ανατρέφουμε για τούς άλλους; Τότε ή συγχροία είναι αδύνατη. Ύποχρεωμένοι νά καταπολεμήσουμε τή φύση ή τούς κοινωνικούς θεσμούς, πρέπει νά επιλέξουμε ανάμεσα στό νά διαμορφώσουμε

απαντήσω: Η φύση, πίστέψέ με, άλλο δέν είναι παρά συνήθεια. Ο χ. Φορτέ, πού δέν θέλει νά καταστήσει αλαζόνες τούς όμοιούς του, μάς δίνει μετριοφρόνως τό μέτρο τού δικού του μυαλού ως γενικό μέτρο τής ανθρώπινης νόησης.

Έναν άνθρωπο ή έναν πολίτη, δούτι δέν μπορούμε νά κάνουμε ταυτόχρονα και τά δύο.

Κάθε επί μερους κοινωνία, όταν είναι μικρή και καλά δομημένη, αποκενώνεται από κάποια μεγαλύτερη. Κάθε γηγενής είναι σκληρός απέναντι στους ξένους· είναι άπλως άνθρωποι, δέν είναι τίποτα για εκείνον.⁵ Τό μειονέκτημα αυτό είναι άναπόφευκτο, αλλά άσήμαντο. Τό βασικό είναι νά είσαι καλός με τούς ανθρώπους με τούς οποίους συμβιώνεις. Έξω από τόν τόπο του, ο Σπαρτιάτης ήταν φιλόδοξος, άπληρτος, άδικος. Όμως, ή άνιδιοτέλεια, ή ισότητα και ή όμόνοια βασίλευαν έντός τών τειχών. Δυσπιστείτε απέναντι στους κοσμοπολίτες πού αναζητούν μακριά, στά βιβλία τους, καθήκοντα πού δέν καταδέχονται νά εκπληρώσουν απέναντι στους πλησίον τους. Ένας τέτοιος φιλόσοφος άρχικά τούς Παρτάρους, για νά απαλλαγεί από τήν ύποχρέωση νά άγαπά τούς διπλανούς του.

Ο άνθρωπος τής φύσης είναι ένα όλον για τόν έαυτό του. Είναι ή αριθμητική ένότητα, τό άπόλυτο όλον, πού σχετίζεται μόνο με τόν έαυτό του ή με τόν όμοιό του. Ο πολιτικός άνθρωπος είναι ένότητα κλασματική, πού εξαρτάται από τόν παρανομαστή και ή αξία του κρίνεται στήν άναφορά του στήν όλότητα, πού είναι τό κοινωνικό σώμα. Καλοί κοινωνικοί θεσμοί είναι όσοι μπορούν καλύτερα νά μετουσιώνουν τόν άνθρωπο, νά τού άφαιρούν τήν άπόλυτη υπαρκτή του για νά τού δώσουν μία σχετική και νά μεταφέρουν τό έγώ στήν κοινή ένότητα, ώστε κάθε ιδιώτης νά μόν αισθάνεται πιά ως ένας, αλλά ως μέρος τής ένότητας, και νά μόν είναι ευαίσθητος παρά μοναχά μέσα στό όλον. Ένας πολίτης τής Ρώμης δέν ήταν ούτε Γάιος, ούτε Κάιος, ούτε Λούκιος, ήταν Ρωμαίος· και, μάλιστα, άγαπούσε τήν πατρίδα του ως αποκλειστικά δική του. Ο Ρήγουλος ίσχυριζόταν ότι ήταν Καρχηδόnius, έχοντας καταστει κτήμα τών ήγετών τής. Με τήν ιδιότητα του ως ξένου, άρνήθηκε νά παραστεί στή σύγκλητο τής Ρώμης και χρειάστηκε νά τόν διατάξει ένας Καρχηδόnius. Άγανακτούσε πού ήθελε νά τού σώσουν με τόν τρόπο αυτόν τή ζωή. Νίκησε και επέστρεψε θριαμβευτής, για νά πεθάνει μαρτυρικά. Αυτό δέν έχει μεγάλη σχέση, μου φαίνεται, με τούς ανθρώπους πού γνωρίζουμε.

Ο Λακεδαιμόνιος Πηδαρέτης παρουσιάζεται για νά γίνει δεκτός στό Συμβούλιο τών Τριακοσίων και απορρίπτεται. Φεύγει εύτυχημένος, μά και ύπυρ-

5. Γι' αυτό οι πόλεμοι τών μακρών δημοκρατιών είναι σκληρότεροι από τούς πόλεμους τών μοναρχών. Όμως, ενώ οι πόλεμοι τών βασιλείων είναι λιγότερο άπαθνήρωτοι, ή εφρή τους είναι φοβερή. Είναι προτιμότερο νά είναι κάποιος ήλιός τους παρά ύπυρός τους.

Αυτό πάει πολύ. (1) Ίσως άνθρωπος μόνο μία μπορεί να κάνει: αν χρειαστεί να επαναλάβει για να επιτύχει, με τί δικαίωμα θα αναλάβει να την περισσότερο περὶ θα μπορούσε κανείς να τὰ γράλει πέρα καλύτερα, μὰ ὁ ἀποταλμῶσε. Ὅποιος ἔχει εκπληρώσει τούτο τὸ ἐπάγγελμα μία φορά εὐά καλὰ καὶ ἔχει νιώσει ὅλες τὶς δυσκολίες, δὲν ἐπιχειρεῖ πιά να τὸ ἔχει. Κι ἂν τὸ ἔχει εκπληρώσει ἄσχημα τὴν πρώτη φορά, ἴδου ἕνα κακὸ μισο γιὰ τὴ δεύτερη.

Ἐποὶ πολλὴ διαφορετικὴ, συμφωνῶ, νὰ παρακολουθεῖς ἕναν νεαρό ἐπὶ τέσσερα πὸ τὸ νὰ τὸν καθοδηγεῖς ἐπὶ εἴκοσι πέντε. Δίνετε ἕναν παιδαγωγὸ στὸν μαθητὴν γιὰ τὸν ἑαυτὸν. Ἐγὼ, θεῶν νὰ ἔχει ἕναν παιδαγωγὸ πρὶν γεννηθῆ. Ἐπὶ τὸν ἑαυτὸν, καθε πενταετία, μπορεί ν' ἀλλάξει μαθητὴ. Ὁ δικός μου ἕνας ἔχει. Κάνετε διάκριση μεταξύ δασκάλου καὶ παιδαγωγῶ: ἄλλο ἕνας κάνει διάκριση τοῦ μαθητευόμενου ἀπὸ τὸν μαθητὴ: Μία γνώση μόνο ἕνας διδάσκει στὰ παιδιά: τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γνώση αὐτὴ καὶ ὅτι, καὶ ἂν εἶπε ὁ Ξενοφώντας γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν Περσῶν, ἕνας διδάσκει. Ἐξέλλου, ἀποκαλῶ μάλλον παιδαγωγὸ παρά ἐκπαιδευτὴ ἕνα πὸν κατεργεῖ αὐτὴ τὴ γνώση, γιατί πρέπει αὐτός νὰ τὸν μορφώσει καὶ περισσότερο νὰ τὸν καθοδηγήσει. Δὲν πρέπει νὰ δίνει θεωρητικὴς ἐπεὶ νὰ δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις νὰ τὶς ἀνακαλύπτουν τὰ παιδιά. ἕνας νὰ διαλέξει με τὸση φροντίδα τὸν παιδαγωγὸ, πρέπει καὶ αὐτός περὶ νὰ διαλέξει τὸν μαθητὴ του, προπαντός ὅταν πρόκειται γιὰ ἕνα ἕνα παιδί. Ἡ ἐπιλογή δὲν θὰ ἀφορᾷ οὔτε στὴν εὐφῶν, οὔτε στὸν χηρὸν τοῦ παιδίου, πὸ δὲν τὰ γνωρίζουμε παρά στὸ τέλος τοῦ ἔργου, καὶ ἐπὶ τὸ παιδί προτοῦ γεννηθῆ. Ἐάν μπορούσα νὰ διαλέξω, θὰ προτιμῶ τὸ κοινὸ νοῦ, ὅπως ὑποθέτω ὅτι εἶναι ὁ μαθητὴς μου. Ἐνῆρα ἄνατρο-μοναχὰ οἱ ἄνθρωποι τῶν κατώτερων τάξεων: ἕνας ἐκπαιδευτὴ τους πρὸ-τελεῖ παράδειγμα γιὰ τὸν ὅμοιόν τους. Οἱ ἄλλοι, οὔτως ἕνας ἄλλος,

κα δὲν εἶναι ἀδιόφορη ὡς πρὸς τὴν καλλιέργεια τῶν ἀνθρώπων. Μόνον τα κλίματα τὰ πράγματα εἶναι ἄμαλὰ. Στὰ ἀρχαῖα κλίματα τὰ μειο-εἶναι καταφανῆ. ἕνας ἄνθρωπος δὲν φυτεύεται σάν δέντρο σὲ μία ἕνα παραμεινέει αἰώνιος ἐκεῖ. Καὶ ὅποιος ξεκινᾷ ἀπὸ ἕνα ἀρχαῖο κλίμα σὲ ἕνα ἄλλο ἀρχαῖο, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κάνει τὸν διπλὸ δρόμο τε: στὸ ἴδιο τέρμα πὸ φθάνει καὶ ὅποιος ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ εὐχρατο.

Ἐάν ὁ κάτοικος τῆς εὐχρατῆς χώρας διασχίσει διαδοχικὰ τὰ δύο ἄκρα, τὸ ὄφελός του πάλι εἶναι καταφανές, ὅτι, μολοντι ἀλλάξει ὄσο καὶ ὅποιος πάει ἀπὸ τὸ ἕνα ἄκρο στὸ ἄλλο, ὡστόσο ἀπομακρύνεται μισὴ φορά λιγότερο ἀπὸ τὴ φυσική του κράση. ἕνας Γάλλος ζεῖ στὴ Γουένα καὶ στὴ Λαπωνία: ἄλλα ἕνας Νέγρος δὲν θὰ ζήσει ὅμοια στὴν Τόρνε, οὔτε ἕνας Σαμογέτης στὸ Μπενέν. Φαί-νεταί, ἐπίσης, ὅτι ἕνας σύσταση τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι λιγότερο τέλεια στὰ δύο ἄκρα. Οὔτε οἱ Νέγροι οὔτε οἱ Λάπωνες ἔχουν τὴν ἀσθησὴ τῶν Εὐρωπαίων. Ἐν-θέλω, λοιπόν, ὁ μαθητὴς μου νὰ εἶναι κάτοικος τῆς γῆς, θὰ τὸν πάρω ἀπὸ τὴν εὐχρατὴ ζώνη, ἀπὸ τὴ Γαλλία λόγου χάριν, παρά ἀπὸ ἄλλου.

Στὸν βορρᾶ οἱ ἄνθρωποι καταναλώνουν πολλὴ τροφὴ ἐνῶ τὸ ἔδαφος εἶναι ἄγρονο. Στὸν νότο καταναλώνουν λίγη τροφὴ καὶ τὸ ἔδαφος εἶναι γόνιμο: ἕτσι γεννιέται μίᾳ νέα διαφορὰ, πὸ κάνει τοὺς μὲν ἐργατικούς καὶ τοὺς δὲ ὄνειροπό-λους. Ἡ κοινὴ μᾶς προσφέρει σὲ ἕναν ἴδιο τόπο τὴν εἰκόνα αὐτῶν τῶν δια-φορῶν ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς καὶ στοὺς πλούσιους. Οἱ πρῶτοι κατοικοῦν τὸ ἄγρονο ἔδαφος, οἱ ἄλλοι τὸ γόνιμο.

Ὁ φτωχὸς δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐκπαίδευση, ἕνας ἐκπαίδευση τῆς τάξης του εἶναι ἀπόρροια ἀνάγκης, δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι διαφορετικὴ. Ἐντίθετα, ἕνας ἀγωγή πὸν ὁ πλούσιος ἀποκατὰ λόγῳ τῆς κοινωνικῆς του θέσης εἶναι ἐκείνη πὸν τὸν ταυρίζει λιγότερο, τόσο γιὰ τὸν ἴδιο ὄσο καὶ γιὰ τὴν κοινὴν. Ἐξέλλου, ἕνας φυσικὴ ἀγωγή πρέπει νὰ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο ἕνα γιὰ ὅλες τὶς ἀνθρώπινες καταστάσεις. Ἐρα. εἶναι λιγότερο λογικὸ νὰ ἐκπαιδεύεις ἕνα φτωχὸ νὰ εἶναι πλούσιος παρά ἕνα πλούσιο νὰ εἶναι φτωχός, γιατί, ἀνάλογα με τὸν ἀριθμὸ τῶν δύο κοινωνικῶν τάξεων, ὑπάρχουν περισσότεροι χρεωκοπημένοι παρά νεόπλου-τοι. Ἐς διαλέξουμε λοιπὸν ἕνα πλούσιο. Θὰ εἴμαστε δέδαισι, τουλάχιστον, ὅτι φτιάξουμε ἕνα ἀκόμα ἄνθρωπο, ἐνῶ ἕνας φτωχὸς μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἄνθρωπος ἀπὸ μόνος του. Με τὴν ἴδια λογική, δὲν με δισταστέι πὸν ὁ Αἰμίλιος εἶναι ἀπὸ καλὴ γενιά. Θὰ εἶναι ὅπως ὁπότε εἶναι θῆμα πὸν ἀποστάσαμε ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις.

Ὁ Αἰμίλιος εἶναι ὄφελος. Δὲν ἔχει σημασία ἂν ἔχει πατέρα καὶ μητέρα. Ἐ-πιφορτισμένος με τὰ καθήκοντά τους, ἀναλαμβάνων καὶ ὅλα τὰ δικαίωματά τους. Πρέπει νὰ τιμᾷ τοὺς γονεῖς του ἄλλα νὰ ὑπακούει μόνο σὲ ἕμένα. Εἶναι ὁ πρῶτος μου ἕνας, μάλλον, ὁ μοναδικός μου ὄρος.

Ὁφείλω νὰ προσθέσω καὶ ἄλλον ἕνα, ἐπακόλουθο τοῦ προηγουμένου: ὅτι δὲν θὰ μᾶς ἀπομακρύνουν τὸν ἕνα ἀπὸ τὸν ἄλλον χωρὶς τὴ συγκρατῆσθῆ μᾶς. Πρόκειται γιὰ ὄρο βασικό. Καὶ θὰ ἔθελαι μαθητὴς καὶ παιδαγωγός νὰ ἀντιμε-τωπίζονται ἀδιαχώριστοι, ἕνας ἕνα πάντα νὰ εἶναι πᾶντα τὸ κοινὸ ἀντικείμενό

Μία από τις δυστυχίες των πλούσιων είναι ότι σ' όλα αποκτώνται πει να μās εκπλήσσει όταν κρίνουν λαθλασμένα τους ανθρώπους. Ίνα ναι που τους διαφεύκουν και, ακριβώς γι' αυτό, νιώθουν πρώτος το του μοναδικού μέσου που γνωρίζουν. Όλα πάνε ασήματα στο πάτο από ό,τι κάνουν μόνοι τους· και δέν κάνουν ποτέ σχεδόν τίποτα. Χ τροφο; Ζητούν να τή διαλέξει ο πρακτικός μάμμος. Το αποκτέλεσμα είναι όποια τόν δωροδόκησε περισσότερο. Δέν θα συμβουλευθώ ποτέ τήν τροφο του Αμάλιου, θα φροντίσω να τή βρω μόνος μου. Δέν θα τολμήσω, ίσως, επ' αυτό με τήν ίδια ευφρόδεια όπως ένας πρακτικός αλλά σίγουρα θα είμαι πιο ανιδιοτελής και ο ζήλος μου θα με έλασει τερο από τήν απληστία του.

Ή έκλογη αυτή δέν είναι και τόσο μυστηριώδης. Οι κανόνες τής στοί, αλλά δέν γνωρίζω αν θα έπρεπε να δώσουμε λίγη περισσότερη στήν ήλνια του γάλακτος τής τροφού όσο και στήν ποιότητά του. γαλα είναι έντελώς υδαρές· πρέπει να είναι όπως τά ποτά άπρη εξαλείφει τά υπολείμματα του μηκνίου που έχει πήξει στα έντομα γεννητου. Σηρά-σηρά τό γάλα άποκτά πυκνότερα και περισσότερο τρη στο παιδί, που έχει γίνει δυνατότερο για να τό χωνεσει. Δέν είναι στα θηλυκά κάθε είδους ή φύση ρυθμίζει τήν πυκνότη του γάλακτο με τήν ήλνια του βρέφους.

Γιά ένα νεογέννητο, θα χρειάζοταν λοιπόν μία τροφο που μάς γεγονός, τό γνωρίζω, που έχει και τή δυσκολία του. Άλλά μόνος άι μαστε από τή φυσική τάξη, τά πάντα έχουν τις δυσκολίες τους που γίνουν σωστά. Το μόνο εύκολο είναι να κάνεις λάθος στην επιλογή.

Θά χρειάζοταν μία τροφο ύγιής, τόσο ψυχικά όσο και σωματικά να πάθη, όπως και τά πολλά λεμφικά υγρά του οργανισμού. είναι άλλουώσουν τό γάλα τής· επί πλέον, εάν περιρισθούμε στη φυσική σταση, είναι σαν να βλέπουμε μόνο τό μισό αντικείμενο. Το γάλα είναι καλό και ή τροφο κακή· ένας καλός χαρακτήρας είναι τό ύο όσο και μία καλή χράση. ΊΕάν προσλάβουμε μία έκφυλη τροφο, δέμαι ότι τό βρέφος θα άφομοώνει τά ελαττώματα τής· λείο. ήμους, φέρεται από αυτά. Δέν τού άφειλει, μαζί με τό γάλα τής, φροντίδες πζήλο, υπομονή, γλυκύτητα, καθαρότητα; ΊΕάν είναι λαίμαργη, άπ γρήγορα θα χαλάσει τό γάλα τής· αν είναι άμελής ή παρέρρη, τή τό δύστυχο στο έλεός τής, άφου δέν μπορεί ούτε να άμυνηθεί ούτε να

τά πράγματα, πρέπει να αφαιρείται ίσοποσος χρόνος από αυτόν που μās άπομένει. Ένας που ζει δέκα χρόνια χωρίς γιατρό, ζει περισσότερο για τόν έαυτό του και τούς άλλους, από έναν που ζει τριάντα χρόνια ως θύμα τους. Έχοντας άποδειξει και τά δύο, θεωρω τόν έαυτό μου, περισσότερο από κάθε άλλον, ότι δικαιωμα να συνάγω τά συμπεράσματά μου.

Ίδου οι λόγοι για τούς όποιους θέλω έναν ρωμαλέο και γερό μαθητή, καθώς και οι άρχές μου για να τόν διατηρήσω έτσι. Δέν θα πάψω να άποδεικνύω τή χρησιμότητα των χειρωνακικών έργασιών και των ασκήσεων του σώματος για να ένισχυθει ή χράση και ή υγεία. Ουδείς άμφιδάλει γι' αυτό: σχεδόν δια τά παραδειγματα μακροζωίας τά άνπλουμε από ανθρώπους που έχουν περισσότερο άσκηθει, που κουράστηκαν και δούλεψαν πολύ.⁹ Ούτε θα προχωρήσω σε πολλές λεπτομέρειες για τίς φροντίδες που θα πάρω γι' αυτό και μόνο τό θέμα. Θα δειτε ότι έντάσσονται τόσο πολύ στην πρακτική μου, ώστε να άρκει να μπει κανείς στο πνευμα τής για να μην έχει άνάγκη κάποιας άλλης εξήγησης.

Μαζί με τή ζωή άρχίζουν και οι άνάγκες. Το νεογέννητο χρειάζεται τροφο. Αν ή μητέρα δέχεται να εκπληρώσει τό καθήκον τής, πσει καλά: θα τής δώσουμε τίς οδηγίες μας γραπτώς, γιατί τό προνόμιο αυτό έχει τό αντίβαρό του και χράσα τόν παιδαγωγό κάπως μακριά από τόν μαθητή του. Πρέπει, όμως, να πιστέψετε ότι τό συμφέρον τού παιδιού και ή εκτιμηση για εκείνον στον όποιο ή μητέρα θέλει να έμπιστευθει μία τόσο πολύτιμη παρακαταθήκη θα κάνουν τή μητέρα προσεκτική στις γνώμες τού παιδαγωγού. Και ό,τι εκείνη θελήσει να πράξει, είμαστε σίγουροι ότι θα τό πράξει καλύτερα από κάθε άλλην. ΊΕάν χρειασθούμε μία ξένη τροφο, ως άρχίσουμε διαλέγοντας μία καλή.

9. Ίδου ένα παράδειγμα από άρχαίες έφημερίδες, που δέν μπορώ να μην άναφέρω, γιατί προσφέρει επιχειρήματα άπόλυτα ταφαστά στο θέμα μου:

« Ένας ιδιώτης, όνόματι Πατέρις Όνήλ, που γενήθηκε τό 1747, παντρεύτηκε τό 1760 για έβδομη φορά. Ίπνέρισε στους θραγώνους τό δέκατο έβδομο έτος τής βασιλείας τού Καρόλου τού Β' και σε διάφορα άλλα στρατιωτικά σώματα ως τό 1740, όποτε άποστρατεύτηκε. Μετέγχε σε όλες τίς έστρατείες τού βασιλέα Γουλιέλμου και τού δούκα του Μάρμπουργ. Ο άνθρωπος αυτός δέν έπινε παρά μόνο στηνή μπύρα. Τρεφόνταν πάντα με γραφικά, και έτρωγε χρέας μόνο σε μερικά γεύματα που προσέφερε στην οικογένειά του. Σηγήζε πάντα να σηκώνεται και να πλυνάξει μαζί με τόν ήλιο, εκτός κι αν τά καθήκοντά του τόν έμποδίζαν να τό κάνει. ΊΕναι τώρα εκατόν δεκαετιών χρόνών, άκούσει καλά, είναι μία χράση στην ήλνια του και θαδίζει χωρίς μπαστούνι. Παρά τήν μεγάλη του ήλνια, δέν μνει ούτε στιγμή αργόσχλος. Και κάθε Κυριακή πηγαίνει στην εκκλησία τής ένορίας του, ακολουθούμενος από τά παιδιά του, τά έγγονα και τά δισέγγονά του.»

οιήσει: ἐξετάζουμε, ἐρευνῶμε αὐτὴ τὴν ἀνάγκη, μεριμνῶμε γι' αὐτοῦμε. Ὄταν δὲν τὴ βρίσκουμε ἢ ὅταν δὲν μπορούμε νὰ τὴν τὰ κλάματα συνεχίζουν, μᾶς ἐνοχλοῦν: κανακεύουμε τὸ παιδί με νὰ σταματήσει, τὸ νανορίζουμε, τοῦ τραγουδοῦμε γιὰ νὰ κοι-ένοι, ἐκνευρίζομαστε, τὸ ἀπειλοῦμε: Οἱ δάρδαρες παραμάνες ἴν κιάλας. Παράξενα μαθήματα γιὰ τὴν εἰσοδὸ του στή ζωῆ. ὠ ποτέ ἔνα τέτοιο ἐνοχλητικό κλαψιάρικο μωρό, πού τίς ἀρπα-ύ του. Σώπασε ἀμέσως: νόμισα ὅτι φοβήθηκε. Εἶπα μέσα μου: ψυχρή, τίποτα δὲν θὰ πετύχουν ἀπ' αὐτήν, παρά μόνο μέ τή πessa ἔξω: τὸ δῦστυγο πνιγόταν ἀπὸ θυμό, εἶχε κοπτεῖ ἡ ἀνάσα ἴνεται κατακόκκινο. Μία στιγμὴ ἀργότερα ἦρθαν καὶ οἱ σφρη-μαῖδια τῆς μνησικακίας, τῆς ὀργῆς καὶ τῆς ἀπελπισίας στήν ράζονταν μέ τὸν τρόπο αὐτόν. Φοβήθηκαν μὴ πάθει τίποτα καὶ ἔβαλα ὅτι τὸ συναισθημα τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδικου εἶναι ἐμ-ί τοῦ ἀνθρώπου, θὰ ἀρκοῦσε αὐτὸ καὶ μόνο τὸ παράδειγμα γιὰ και βέβαιος ὅτι ἂν ἔνα ἀναμμένο δαυλί ἔπεφτε κατὰ τύχη στὸ θὰ τοῦ γινόταν λιγότερο αἰσθητὸ ἀπὸ τὸ ἐλαφρὺ ἐκεῖνο χτύπη-κε, ὅμως, μέ τὴν φανερὴ πρόθεση τῆς προσβολῆς.

τη τῶν παιδιῶν στήν παραφορά, στὸ πείσιμα, στὸν θυμό, ἀπαι-ρφυλάξεις. Ὁ Μπερχάδε πιστεῖει ὅτι οἱ περισσσότερες ἀσθε-ν στήν κατηγορία τῶν σπασμωδικῶν, διότι, καθὼς τὸ κεφάλι-ιὸ μεγάλο καὶ τὸ νευρικό σύστημα πῖο εὐρὺ ἀπὸ τῶν μεγάλων, πότερο ἐρεθισμὸ. Ἀπομακρύνετε μέ τὴν μεγαλύτερη προσοχὴ-τοὺς ὑπερήτεες πού τὰ ἐκνευρίζουν, τὰ ἐξοργίζουν, τὰ ἀναστα-ες φορές πῖο ἐπικίνδυνα, πῖο ὀλέθριοι ἀπὸ τὰ κρωλογήματα-ογκιές ἀλλαγές. Ὅσο τὰ παιδιά δὲν θὰ βρίσκουν ἀντίσταση-ράγματα καὶ ποτέ στή βούληση τοῦ ἄλλου, δὲν θὰ γίνουν πει-χληρικά, καὶ θὰ διατηρουνται σέ καλύτερη ὑγεία. Αὐτὸ εἶναι-παιδιά τοῦ λαοῦ, πῖο ἐλεύθερα, πῖο ἀνεξάρτητα, εἶναι γενικά-να, λιγότερο ντελικάτα, πῖο γεροδεμένα ἀπὸ ἐκεῖνα γιὰ τὰ-αι ὅτι τὰ ἀνατρέφουν καλύτερα, κοντράροντάς τα συνεχῶς.-ί σκεπτόμαστε πάντα ὅτι ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα-με σ' αὐτὰ καὶ στὸ νὰ μὴν τοὺς πηγαίνουμε κόντρα.

ματα τῶν παιδιῶν εἶναι ἑκείσες: ἂν δὲν τὸ προσέξουμε, σύντο-γές. Ἀρχίζουν ζητώντας συμπαράσταση, στὸ τέλος τὰ ἐκανο-

ποῦμε. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴν ἀδυναμία, ἀπὸ ὅπου πηγάζει τὸ συναι-σθημα τῆς ἐξάρτησής τους, γεννιέται ὕστερα ἡ ἰδέα τῆς κυριαρχίας καὶ τῆς δεσποτειάς. Ἀλλά, καθὼς ἡ ἰδέα αὐτὴ προκαλεῖται λιγότερο ἀπὸ τίς ἀνάγκες τους καὶ περισσότερο ἀπὸ τίς ἐξυπηρετήσεις μας, ἀρχίζουν νὰ ἀποκαλύπτονται τὰ ἠθικά ἀποτελέσματα, τῶν ὁποίων ἡ ἄμηση αἰτία δὲν βρισκεται στή φύση. Βλέπουμε ἤδη γιὰτὶ, ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτὴ ἠλικία, ἔχει σημασία νὰ ξεχωρίσουμε τὴν μυστικὴ πρόθεση πού ὑπαγορεύει τὴ χειρονομία ἢ τὴν κραυγὴ.

Ἦ Ὄταν τὸ παιδί ἀπλώνει τὸ χέρι μέ προσπάθεια, χωρὶς νὰ λεί τίποτα, νομί-ζει ὅτι φθάνει τὸ ἀντικείμενο· στήν πραγματικότητα, ἐπειδὴ δὲν ὑπολογίζει τὴν ἀπόσταση κάνει λάθος. Ὄταν, ὅμως, παραπονιεῖται καὶ φωνάζει ἀπλώνοντας τὸ χέρι, τότε δὲν τὸ ἀπατᾷ πᾶ ἡ ἀπόσταση, διατάζει τὸ ἀντικείμενο νὰ πλησιάσει ἢ ἔσας νὰ τοῦ τὸ δώσετε. Στὴν πρώτη περίπτωση, δηγήηστε τὸ στὸ ἀντικείμε-νο ἀργά, καὶ μέ μικρὰ βήματα. Στὴ δεύτερη, κάνετε μονάχα ὅτι δὲν καταλαβαί-νετε: ὅσο πῖο πολὺ θὰ φωνάζει, τόσο λιγότερο πρέπει νὰ τὸ ἀκούτε. Ἔχει ση-μασία νὰ τὸ συνηθίσετε ἀπὸ νωρὶς νὰ μὴν διατάζει οὔτε τοὺς ἀνθρώπους, γιὰτὶ δὲν εἶναι ἀφέντης τους, οὔτε τὰ πράγματα, γιὰτὶ δὲν τὸ καταλαβαίνουν. Ἔτσι, ὅταν ἔνα παιδί ἐπιθυμῇ κάτι πού βλέπει καὶ θέλουμε νὰ τοῦ τὸ δώσουμε, εἶναι-προτιμότερο νὰ φέρουμε τὸ παιδί στὸ ἀντικείμενο παρά τὸ ἀντικείμενο στὸ παι-δί: ἀπὸ τὴν τακτικὴ αὐτὴ βγάζει ἔνα συμπέρασμα ταιριαστὸ στήν ἠλικία του καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέσον νὰ τοῦ τὸ ὑποβάλουμε.

Ἦ Ὁ ἀδὸς ντὲ Σαιν-Πιερ ἀποκαλοῦσε τοὺς ἀνθρώπους μεγάλη παιδιά. Θὰ μπορούσαμε, ἀντίστοιχα, νὰ ἀποκαλοῦμε τὰ παιδιά μικροὺς ἀνθρώπους. Οἱ προ-τάσεις αὐτές εἶναι ἀληθινές ὡς ἀρχές, ὅμως ἔχουν ἀνάγκη διασαύρησής. Ὄταν, ὅμως, ὁ Χόμπς ἀποκαλοῦσε τὸν κακὸ ἔνα ρωμαλεὸ παιδί, ἔλεγε κάτι ἀπολύτως ἀντιφραστικό, διότι κάθε κακία προέρχεται ἀπὸ ἀδυναμία. Τὸ παιδί εἶναι κακὸ μονάχα ἐπειδὴ εἶναι ἀδύναμο· κάντε το δυνατό καὶ θὰ γίνει καλὸ. Ὅποιος θὰ μπορούσε τὰ πάντα, δὲν θὰ ἔκανε ποτέ κακὸ. Ἄπο ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τῆς παντοδυναμῆς Θεότητας, ἡ καλοσύνη εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ πού, ἂν λείψει, μπορούμε μόνον ἐλάχιστα νὰ τὸ παραδεχθοῦμε. Ὅλοι οἱ λαοὶ πού ἔχουν παραδε-χθεῖ δύο ἀρχές, ἀνέκαθεν θεωροῦσαν πάντα τὸ κακὸ κατώτερο ἀπὸ τὸ καλὸ. Διαφορετικά, θὰ ἔκαναν μίαν ὑπόθεση παράλογη. Δεῖτε λίγο πῖο κάτω τὴν Ὀ-μολογία Πίστωσης τοῦ Βικαρίου ἀπὸ τῆ Σαβοῖα.

Μόνον ἡ λογικὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ. Ἡ ἐπί-γνωση πού μᾶς κάνει νὰ ἀγαπήμε τὸ ἔνα καὶ νὰ μισοῦμε τὸ ἄλλο, ἂν καὶ ἀνε-ξάρτητα ἀπὸ τὴ λογικὴ, δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἀναπτυχθεῖ χωρὶς αὐτή. Πρὶν ἀπὸ